

РОЗДІЛ 1 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 373.5:[364.63:343.85]:005.336.4-027.63

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.5.1>

Валерія БОНДАР

аспірантка ОНП «Соціальна робота» кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Київський університет імені Бориса Грінченка, бульвар І. Шамо, 18/2, м. Київ, Україна, 02154

ORCID: 0009-0002-0389-759X

Бібліографічний опис статті: Бондар, В. (2023). Зарубіжний досвід профілактики булінгу. *Ввічливість. Humanitas*, 5, 3–11, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.5.1>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ

В сучасних умовах набуває актуальності проблема насильницького спілкування серед дітей та підлітків. В суспільстві часто визначають булінг (цькування) як поведінку, яка властива школярам. Булінг – це широко поширене явище, яке часто стає перепорою для досягнення мети всебічного розвитку дитини.

Підвищена тривожність впливає на емоційний стан населення, спостерігається підвищений рівень стресу, дратівливість, агресивна поведінка, тощо. У зв'язку з цим ще більшої актуальності набуває тема психологічної, соціальної та емоційної підтримки підлітків, які переживають стрес від військових подій, від зміни міста, школи, втрати кола друзів, близьких.

Заклад освіти відіграє важливу роль у створенні умов для здобуття учнями та ученицями знань в безпечному освітньому середовищі, формуванні ставлень та навичок, які потрібні, щоб уникнути та запобігти проявам насильства, безконфліктного спілкування, ненасильницької поведінки.

У статті актуалізовано проблему булінгу в закладі освіти. Здійснено аналіз наукових поглядів вчених щодо проблеми булінгу. Визначено типові ознаки булінгу та його види. Проаналізовано основні причини та наслідки булінгу. Розглянуто зарубіжний досвід до профілактики булінгу та охарактеризовано ефективні форми та методи роботи, які спрямовані на профілактику булінгу.

Авторка статті дійшла висновку, що наразі є актуальним дослідження соціально-негативного явища як булінг; нагальним є внесення змін в систему профілактики булінгу в закладах освіти та опрацювання нових форм та методів роботи, які застосовуються у зарубіжних практиках.

Вирішення означених проблем актуалізує питання створення безпечного освітнього середовища в закладах освіти, опираючись на зарубіжний досвід та найкращі практики у профілактиці булінгу.

Ключові слова: булінг (цькування), профілактика, форми та методи, заклад середньої освіти, освітнє середовище, безпечне освітнє середовище.

Valeriia BONDAR

PhD student, 231 Social work of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Borys Grinchenko Kyiv University, 18/2 I. Shamo Blvd., Kyiv, Ukraine, 02154

ORCID: 0009-0002-0389-759X

To cite this article: Bondar, V. (2023). Zarubizhyi dosvid profilaktyky bulinhu [Foreign experience of bullying prevention]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 5, 3–11, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.5.1>

FOREIGN EXPERIENCE OF BULLYING PREVENTION

In modern conditions, the problem of violent communication among children and adolescents is gaining relevance. In society, bullying is often defined as behavior typical of schoolchildren. Bullying is a widespread phenomenon that often becomes an obstacle to achieving the goal of comprehensive development of a child.

Increased anxiety, impact on the emotional state of the population, stress level, irritability, aggressive behavior, etc. In this regard, the topic of psychological, social and emotional support for teenagers who are experiencing stress from military events, changes in the city, school, loss of friends and loved ones is becoming even more relevant.

An educational institution plays an important role in creating conditions for students to acquire knowledge in a safe educational environment, forming attitudes and skills that are needed to avoid and prevent manifestations of violence, conflict-free communication, and non-violent behavior.

The article updates the problem of bullying in an educational institution. An analysis of the scientific views of scientists regarding the problem of bullying was carried out. Typical signs of bullying and its types are defined. The main causes and consequences of bullying are analyzed. The foreign experience in the prevention of bullying is considered and the effective forms and methods of work aimed at the prevention of bullying are characterized.

The author of the article came to the conclusion that the study of a socially negative phenomenon such as bullying is currently relevant; it is urgent to make changes to the system of bullying prevention in educational institutions and develop new forms and methods of work that are used in foreign practices.

The solution of the mentioned problems actualizes the issue of creating a safe educational environment in educational institutions, based on foreign experience and best practices in the prevention of bullying.

Key words: *bullying, prevention, forms and methods, secondary education institution, educational environment, safe educational environment.*

Постановка проблеми. Поряд із нагальними проблемами, що виникають у суспільстві, питання булінгу (цькування), на жаль, продовжує існувати в освітньому середовищі. Булінг в закладі середньої освіти – це досить поширена проблема не тільки України, але і всього світу. Знущання та образи відчувають діти, які знаходяться в різних куточках нашої планети. Будь-яка відмінність, яка виділяє дитину із кола оточуючих, зачасту робить його чи її об'єктом для висміювань, що і породжує прояви булінгу.

Булінг (цькування) – це соціальне явище, розповсюджене сьогодні не лише в Україні, але і в таких країнах, як США, Канада, Японія, Індія та інші країни Європи.

Булінг (цькування) визначається агресивною поведінкою, тобто поведінкою, яка є навмисною та підлою. Для того, щоб ідентифікувати, що це саме прояви булінгу, варто відмітити про його ознаки: злий намір, дисбаланс сил, повторюваність дій, наявність сторін, страждання та провокація. Булінг (цькування) може відбуватись безпосередньо в закладі освіти, на території закладу та поза межами закладу освіти, якщо це передбачено освітнім процесом (Бондар та ін., 2023).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У публікаціях вітчизняних та зарубіжних науковців поняття «булінг (цькування)» розглядається як соціально негативне явище та є формою агресивної поведінки. Існують різні підходи до трактування поняття «булінг (цькування)».

Д. Ольвеус ще у 1978 році ввів поняття «булінг» до наукового обігу. Він провів власні дослідження агресивності дітей. Науковець вважав, що роль жертви чи агресора залежить

не від групових явищ, а від індивідуальних особливостей дитини. Дослідник зазначав про трикомпонентність явища булінгу (цькування): 1) систематичність/повторюваність дій; 2) агресивність; 3) дисбаланс сил (Olweus D, 1993).

Британські дослідники Д. Лейн та Е. Міллер визначають булінг як довготривалий процес усвідомленого жорсткого поводження, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи по відношенню до іншого індивіда, який не здатен себе захистити в даній ситуації.

Прогресивним вивченням булінгу з його правовою оцінкою займалися наступні науковці-правники: О. Бандурка, І. Бердишев, І. Кон, Х. Лейманн, Д. Лейн, К. Лоренц, Д. Ольвеус, Е. Ролланда, П. Хайнеманн та ін., яким не байдужа світова та європейська безпека, життя та здоров'я людини, її честь, гідність перспективи захисту природних прав і свобод, що є позитивним.

Питанням булінгу та його профілактики в освітньому середовищі, формування ненасильницької поведінки розглядали вітчизняні науковці та експерти (Т. Алексеєнко, В. Андреєнкова, В. Байдик, Т. Войцях, Н. Гевчук, О. Денисюк, Н. Дідик, Т. Журавель, О. Карпенко, Н. Клішевич, Г. Лактіонова, К. Левченко, М. Лехолетова, Т. Лях, Н. Максимова, В. Мельничук, Ж. Петрович, Т. Спіріна, О. Швед, В. Шевчук та ін.).

Метою статті є аналіз зарубіжного досвіду профілактики булінгу у закладі загальної середньої освіти та визначення ефективних методів і форм роботи, спрямованих на його профілактику.

Виклад основного матеріалу. На жаль, тенденція насильства та проявів булінгу у закла-

дах середньої освіти зростає. Така ситуація пов'язана з багатьма факторами, але основні з них – це дискримінація серед дітей та агресивність (Денисюк, Дуля, Вайнола, Епель, Жуков, Карпенко, Клішевич та ін., 2023). Перед соціальними працівниками постає завдання посилити спроможність громади у профілактиці булінгу в закладах освіти, розвитку дієвих профілактичних програм, міжвідомча взаємодія задля ефективної комунікації та дієвого їх впровадження (Жуков та ін., 2023)

Війна в Україні травмує позначилась на дітях і підлітках, особливо для тих, які є внутрішньо переміщеними особами, змушені були виїхати за кордон, або перебували на тимчасово окупованих територіях (Бондар та ін., 2023). У цієї категорії дітей виникають різноманітні варіанти розладів адаптації, порушене сприйняття себе та оточуючих, здійснюється розвиток фобій та агресивності (Розбудова миру, 2016).

Наявність психологічної травми зумовлює специфічні реакції на оточення і події, які в ньому відбуваються. Наприклад, від гучного звуку при закриванні дверей або шуму від літака травмована дитина може сховатися під парту, захищаючи голову руками. А та, що пережила окупацію – може збирати й зберігати залишки їжі.

На жаль, іноді це призводить до цькування таких дітей зі сторони однокласників або вчителів. Для запобігання й вирішення таких ситуацій необхідно сформувавши в дитини модель поведінки, яка дозволить їй просити про допомогу в кризових ситуаціях (Як покращити психологічний стан дитини під час війни, 2022).

Булінг (цькування) – широко поширене явище у Сполучених Штатах. Знущання негативно впливають на всю залучену молодь, включаючи тих, хто зазнає знущань, тих, хто залякує інших, і тих, хто стає свідком знущань, відомих як випадкові перехожі (Youth Bullying Surveillance, 2013).

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» визначає, що булінг (цькування) – діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, також із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малоліт-

ньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному і фізичному здоров'ю потерпілого (Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню), 2019).

Булінг (цькування) в закладі середньої освіти є абсолютно неприпустимим. Він не повинен розглядатися просто як «період дорослішання». Наукові дослідження і досвід постійно підтверджують, що булінг (цькування) – це серйозна проблема, яка має далекосяжні наслідки для учнів, які причетні, їх родин, ровесників і найближчої громади У дітей, що є жертвами, або тих, що застосовують булінг проти інших дітей, або й тих, що є водночас жертвами і нападниками булінгу, існує ризик виникнення чисельних емоційних проблем і проблем поведінки і стосунків з людьми. Вони потребуватимуть підтримки дорослих, які б допомогли їм розвинути здорові відношення з людьми не лише у школі, але й протягом усього їх подальшого життя (Булінг, ми всі можемо допомогти це зупинити, 2013).

Наразі, проблема булінгу (цькування) в закладах загальної середньої освіти часто стає перепорою для досягнення мети всебічного розвитку дитини. Адже заклад освіти відіграє важливу роль у створенні умов для здобуття учнями та ученицями знань в безпечному освітньому середовищі, формуванні ставлень та навичок, які потрібні, щоб уникнути та запобігти проявам насильства, безконфліктного спілкування та ненасильницької поведінки (Андрєєнкова, Мельничук, Калашник та ін., 2019).

Загальна поширеність булінгу (цькування) в Європі становить 25%, що нижче глобальної медіани – 32%. Булерами частіше є хлопці (33%), ніж дівчата (19,2%). Наявні дані про різні типи знущань показують, що психологічні знущання є найчастішим типом: 25,7% учням, яких цькували, було присвоєно образливі прізвиська, 15,3% ізольовано та про 19,5% поширювали брехню чи чутки. Сексуальне насильство друге за частотою (11%), а фізичне – третє (10,4%). Такі дані відрізняються від більшості інших регіонів, крім Північної Америки, де фізичні та сексуальні знущання є першими двома найпоширенішими видами булінгу (Bul-

lying victimization experiences among middle and high school adolescents, 2018).

За даними Центру інформації про права людини щорічно більше 60% дітей в Україні у віці від 11–17 років стикалися з проблемою булінгу в школі. Втім, 24% дітей з опитуваних цькували, а 48% навіть нікому не розповідали про ці випадки (Український інститут дослідження екстремізму, 2017).

За статистичними даними Національної гарячої лінії для дітей та молоді Громадської організації «Ла Страда-Україна», за I півріччя 2023 року було надано понад 88 679 консультацій дітям та молодим людям, а з них – 3,9% стосувались ситуацій булінгу (цькування) у закладі загальної середньої освіти.

Отже, представлені статистичні дані, вказують, що тема булінгу (цькування) є вкрай актуальною як в зарубіжних країнах, так і для українських закладів освіти.

Наразі важливим є дослідити зарубіжний досвід та впровадити ефективні форми та методи роботи, які спрямовані на протидію булінгу (цькування) в цілому та його видам. Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», виділяють такі види булінгу (цькування): фізичний (штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, нанесення тілесних пошкоджень); психологічний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж); економічний (крадіжки, пошкодження чи знищення

одягу та інших особистих речей, вимагання грошей); сексуальний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти); кібербулінг (приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв).

Аналіз наукових робіт дає можливість визначити основні ознаки булінгу (цькування) (рис. 1).

Існує низка причин серед дітей та підлітків щодо знуцання та цькування своїх однолітків. Іноді булінгу (цькування) відбувається через те, що бувають інші діти, або тому, що вони розумні чи популярні. Це може бути викликано відмінностями в расі, сексуальності, релігії, вадах і здібностях, вазі, зрості або будь-чому, що створює різницю між однією дитиною та іншою.

Так у Новій Зеландії виокремлюють найпоширеніші причини, чому хтось може цькувати інших: щоб отримати відчуття влади серед своїх однокласників; щоб привернути увагу або стати популярними; через наляканість, тому намагаються налякати інших, щоб приховати свої почуття; самі вдома зазнають знуцань; сподіваються використати це як спосіб змусити людей бути їхніми друзями (Why does bullying happen, 2022).

Дослідження Австралійського інституту сімейних досліджень показало, що ця поведінка виникає через фактори навколишнього середовища вдома. Якщо дитина схильна до наступного, вона, швидше за все, проявить риси

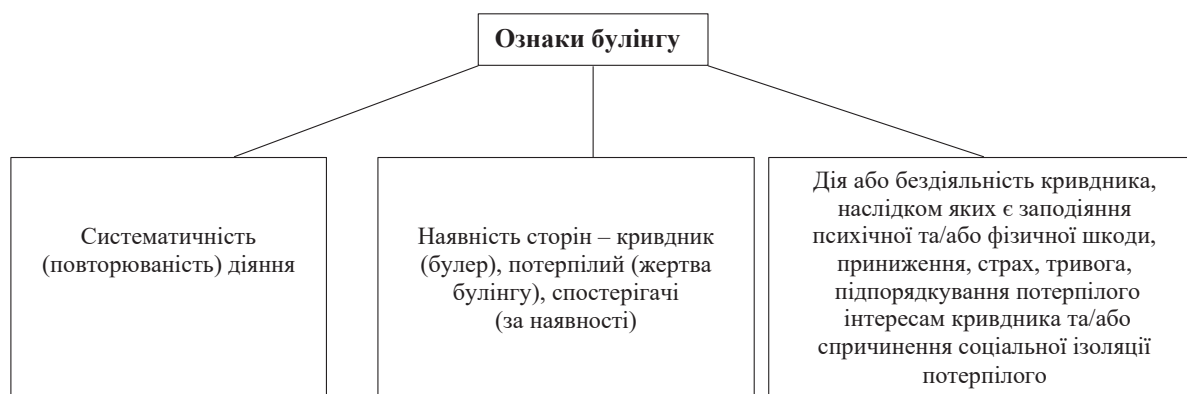


Рис. 1. Ознаки булінгу (цькування) (Андрєєнкова, Байдик, Войцях, Калашник, 2020)

булінгу (цькування): батьківське нехтування або негативне сприйняття (діти, які зазнають нехтування або негативно ставляться до них з боку одного або обох батьків (або основних опікунів), можуть бути схильні до залякування інших); розколоті або дисфункційні сімейні одиниці (порушене сімейне середовище може сприяти схильності дитини до булінгу); авторитарні стилі виховання (батьки з надмірним контролем або авторитарними підходами, які включають жорстоке поводження, можуть ненавмисно сприяти розвитку агресії у своїх дітей); домашнє насильство; погана академічна успішність (труднощі в навчанні можуть бути джерелом розчарування для дітей, змушуючи деяких вихлюпувати свої почуття через залякування) (Children who bully at school, 2014).

В Україні причинами виникнення булінгу (цькування) у міжособистісних взаєминах можуть бути різні чинники, які можна поєднати у чотири групи: особистісні, сімейні, соціальні, оточення (середовище).

Особистісні чинники – це фізичні чи психологічні особливості дитини (індивідуальні особливості фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, зовнішності тощо).

Серед сімейних чинників слід виділити: брак близьких стосунків з дитиною та відсутність уваги до неї; гіперопіка над дитиною; домашнє насильство.

Чинники середовища виділяють наступні: ігнорування проблеми на рівні закладу освіти; відсутність цілісної системи щодо створення безпечного освітнього середовища; відсутність розроблених алгоритмів, механізмів, політик виявлення та реагування на ситуації насильства, булінгу в закладі освіти та інше.

До сексуальних чинників слід віднести: гендерні стереотипи; сексуальна орієнтація; соціальна та економічна нерівність; популяризація насильницьких моделей поведінки в ЗМІ, соціальних мережах тощо (Андрєєнкова, Байдик, Войцях, Калашник та ін., 2020).

Булінг (цькування) може виходити далеко за межі самих окремих інцидентів. Цькування однолітків в закладі середньої освіти може спричинити як короткострокові, так і довготривалі травми для жертв булінгу, включаючи почуття гніву, агресії, депресивні розлади та тривоги тощо. Також можливі серйозні короткострокові та довгострокові наслідки для агресорів

(булерів), порушення сну, тривожність, погана успішність в школі та інше (Т. Лях, Спіріна & Ковтун, 2023).

Пряме покарання кривдників не завжди є найефективнішим методом протидії булінгу (цькування) в закладі середньої освіти. Одним із найефективніших способів для шкіл запобігати булінгу є запровадження профілактичних заходів, навчання батьків і викладачів і створення позитивного навчального середовища для всіх дітей.

В досвіді США основний акцент робиться на тому, що за допомогою професійних і медичних організацій батьки та вчителі повинні підвищити обізнаність про цькування в школах і вдома та показати шкідливі наслідки цькування для здоров'я учнів і суспільства. Навчання дітей, підлітків та персоналу, впровадження політики протидії булінгу, активне повідомлення про інциденти та надання підтримки є надзвичайно важливими (Writers S. An Online Guidebook to Bullying Prevention, 2020).

Досвід Великобританії вказує на те, що про булінг (цькування) не варто замовчувати. Регулярна перевірка «офісестом» може включати перегляд статистики знущань у кожній британській школі. У кожній школі повинен бути офіцер із охорони, який відповідає за нагляд за дотриманням належної процедури. Це звільнить вчителів, яким зараз доводиться мати справу з батьками, які перебувають у горі. Батьки знатимуть, як конструктивно та професійно висловити свої проблеми, і, що важливо, матимуть певну впевненість, знаючи, що їх слухають (Why does bullying happen, 2022).

Тобто, ключовим у профілактиці булінгу у школах Британії є: профілактичні заходи з батьками, створення шкільної політики з протидії булінгу та визначення так званої уповноваженої особи, на яку покладаються обов'язки реагування на випадки булінгу.

Однією з перших країн, де протидіяти булінгу почали на національному та законодавчому рівнях, стала Швеція. Окрім законів, що захищають жертв цькування, в країні впроваджено закріплену в законодавстві систему профілактичну роботу, яку здійснюють державні установи та некомерційні організації на кшталт «Friends». Доволі дієвим способом протидії цькуванню в Швеції став так званий «Метод Фарста», що полягає у створенні

в школах спеціальних «антибулінгових» команд з учнів та вчителів, задачею яких є захист інших учнів з першого по дев'ятий клас. До подібних команд відбирають школярів з лідерськими якостями та призначають їм по кілька підшефних з молодших класів. Кожен «лідер» повинен хоча б раз за день підходити до ввірених йому учнів, дізнаватися, чи все гаразд, та давати зрозуміти про готовність допомогти у вирішенні проблем зі цькуванням (Сидорова, 2019).

Станом на сьогодні в Україні на законодавчому рівні визначено адміністративну відповідальність за вчинення булінгу в закладі освіти. Окрім того, є значний попит впровадження системного підходу до створення ненасильницького середовища в закладах освіти з метою профілактики булінгу та інших проявів насильства.

Так, в Україні було впроваджено концепцію Безпечної та дружньої до дитини школи, яку створено за запитом Міністерства освіти і науки України до Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, а процес пілотування здійснювала міжсекторальна робоча група.

Безпечна та дружня до дитини школа – це місце, у якому діти і дорослі почуваються безпечно і комфортно, яке дарує дітям особливе відчуття єдності, дає точку опори і можливість проявити себе, вселяє надію і породжує впевненість у майбутньому. Це система ідей, інструментів і ресурсів, яка враховує важливі чинники організації шкільного життя, містить індикатори і зручні інструменти для системного планування, моніторингу та оцінки заходів, спрямованих на підвищення рівня безпеки, комфорту, якості навчання і самоврядування закладу освіти (Безпечна і дружня до дитини школа в контексті реформи «НУШ», 2020).

Із 2018 р. Громадська організація «Ла Страда-Україна» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та у співпраці з Міністерством освіти і науки України впроваджує системну діяльність, спрямовану на запобігання та протидію насильству в закладах освіти (Андреєнкова, Байдик, Войцях, Калашник та ін., 2020).

Так, у 2019-2020 н.р. в рамках проєкту «Створення механізму протидії булінгу та насильству у закладах освіти», який впроваджувала Громадська організація «Ла Страда-Україна» в партнерстві з Міністерством освіти і науки України та Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ),

розпочали впровадження моделі «Школа вільна від насильства».

Модель «Школа вільна від насильства» спрямована на:

- забезпечення комфортних і безпечних умов навчання та перебування в закладі освіти;
- створення освітнього середовища, вільного від будь-яких форм насильства та дискримінації;
- зменшення кількості випадків насильства з боку однолітків;
- залучення дітей до розробки політик і заходів проти насильства;
- підвищення обізнаності про наявне насильство серед дітей, зниження толерантності до насильницької поведінки, залучення дітей, батьків і вчителів/вчительок до створення захисного середовища (Андреєнкова, Байдик, Войцях, Калашник та ін., 2020).

Так, згідно Наказу Міністерства освіти та науки України №1646 від 28.12.2019 р. про «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти», є діяльність в закладі освіти, яка має бути постійним процесом, спрямованим на визначення та реалізацію необхідних заходів, способів та методів запобігання булінгу; виявлення булінгу (цькування); визначення та реалізацію заходів, способів та методів виникнення булінгу (цькування)

Головним завданням закладів середньої освіти є діяльність щодо запобігання та протидії булінгу (цькування), а саме: створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти, що включає психологічну та фізичну безпеку учасників освітнього процесу; визначення стану, причин і передумов поширення булінгу (цькування) в закладі середньої освіти; підвищення рівня поінформованості учасників освітнього процесу про булінгу (цькування); формування в учасників нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, усвідомлення булінгу (цькування) як порушення прав людини; заохочення всіх учасників освітнього процесу до активного сприяння запобігання булінгу (цькування) (Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти, 2019).

Булінг є серйозною проблемою, яка може різко вплинути на здатність учнів розвиватися

в академічному та соціальному плані. Необхідний комплексний план втручання, який залучає всіх учнів, батьків і шкільний персонал, щоб гарантувати, що всі учні можуть навчатися в безпечному середовищі без страху.

Висновки. Булінг у школах є всесвітньою проблемою, яка може мати негативні наслідки для загального шкільного клімату та для права учнів навчатися в безпечному середовищі. Залякування також може мати негативні наслідки на все життя – як для учнів, які залякують, так і для їхніх жертв. Проблеми, пов'язані

з булінгом (цькуванням), помічалися та обговорювалися скрізь, де існує формальне шкільне середовище. Протидія булінгу (цькуванню) в закладі загальної середньої освіти має розпочинатись з розробки та впровадження внутрішніх нормативних документів, які будуть врегульовувати відповідальність за вчинення булінгу (цькування) в закладі освіти; застосування інтерактивних методів та форм роботи, спрямовані на профілактику булінгу в закладі освіти та комплексний підхід до протидії булінгу серед учасників освітнього процесу на всіх рівнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Bullying at school | Bullying advice for parents and children.* (2022). Information and advice about all forms of bullying. <https://www.nationalbullyinghelpline.co.uk/kids.html>
2. Bullying victimization experiences among middle and high school adolescents: Traditional bullying, discriminatory harassment, and cybervictimization / S. Salmon et al. *Journal of Adolescence.* 2018. Vol. 63. P. 29–40. URL: <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.12.005> (date of access: 02.12.2023).
3. Children who bully at school. *Homepage | Australian Institute of Family Studies.* URL: <https://aifs.gov.au/resources/policy-and-practice-papers/children-who-bully-school> (date of access: 01.12.2023).
4. *Youth Bullying Surveillance: Unified Health Definitions and Recommended Data Elements*, Version 1.0. Atlanta, Georgia; National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention, and US Department of Education. 2013. URL: <https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/bullying-definitionsfinal-a.pdf> (date of access: 01.12.2023).
5. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do.* Malden. 1993. 215 p.
6. Writers S. An Online Guidebook to Bullying Prevention. *Public Service Degrees.* URL: <https://www.publicservicedegrees.org/college-resources/bullying-prevention/> (date of access: 02.12.2023).
7. Why does bullying happen?. *Bullying Free NZ.* URL: <https://bullyingfree.nz/about-bullying/why-does-bullying-happen/> (date of access: 02.12.2023).
8. Актуальні питання соціальної роботи : навч. посіб. / О. Денисюк та ін. ; ред.: О. Епель, Т. Лях, І. Силантьєва. Ужгород : РІК-У, 2023. 420 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/374582040_Aktualni_pitanna_socialnoi_roboti/related#fullTextFileContent.
9. Андрєєнкова В., Мельничук В., Калашник О.. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. : метод. посіб. Київ : Агентство «Україна», 2019. 132 с.
10. Безпечна і дружня до дитини школа в контексті реформи «НУШ» / В. Пономаренко, Т. Воронцова, О. Сакович та ін. Київ : Алатон, 2020. – 64 с.
11. Бондар В., Лях Т., Нохріна І. Системний підхід до профілактики булінгу в закладі загальної середньої освіти. *Ввічливість. Humanitas.* 2023. № 2. С. 3–11. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.1>.
12. Булінг, ми всі можемо допомогти це зупинити. Посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл, 2013. URL: <https://bitly.ws/346sP> (дата звернення: 29.11.2023).
13. Запобігання та протидія домашньому насильству: діяльність закладів освіти : навч-метод. посіб. / Андрєєнкова В. та ін. Київ : ФОП Нічога С. О., 2020. 196 с.
14. Лях Т., Спіріна Т., Ковтун Є. Розвиток соціальної згуртованості територіальної громади. *Ввічливість. Humanitas.* 2023. № 3. С. 41–48. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.7>.
15. Морально-етичні засади соціальної роботи у територіальній громаді / В. Жуков та ін. *Ввічливість. Humanitas.* 2023. № 2. С. 32–37. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.5>.
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 р. № 2657- VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2019. № 5. Ст. 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 29.11.2023).
17. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект. – [Навч.-метод. посібник] / К.: ФОП Стеценко В. В., 2016. – 192 с.
18. Сидорова А. Профілактика булінгу серед підлітків загальної середньої освіти, 2019 [Електронний ресурс]. – URL: https://ipress.ua/articles/buling_nayposhyrenishyy_proyav_dyskr_yminatsii_dytny_159986.html

19. Український інститут дослідження екстремізму. Дослідження «Стоп шкільний терор. Профілактика та протидія булінгу», 2017. URL: <http://uire.org.ua/wpcontent/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf> (дата звернення: 30.11.2023).

20. Як покращити психологічний стан дитини під час війни, стаття Соломії Новосільської. URL: <https://kiev.informator.ua/uk/yak-pokrashhyty-psyhologichnyj-stan-dytyny-pid-chas-vijny> (дата звернення: 29.11.2023).

REFERENCES:

1. *Bullying at school | Bullying advice for parents and children.* (2022). Information and advice about all forms of bullying. <https://www.nationalbullyinghelpline.co.uk/kids.html>
2. Bullying victimization experiences among middle and high school adolescents: Traditional bullying, discriminatory harassment, and cybervictimization / S. Salmon et al. *Journal of Adolescence.* 2018. Vol. 63. P. 29–40. URL: <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.12.005> (date of access: 02.12.2023).
3. Children who bully at school. *Homepage | Australian Institute of Family Studies.* URL: <https://aifs.gov.au/resources/policy-and-practice-papers/children-who-bully-school> (date of access: 01.12.2023).
4. *Youth Bullying Surveillance: Unified Health Definitions and Recommended Data Elements*, Version 1.0. Atlanta, Georgia; National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention, and US Department of Education. 2013. URL: <https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/bullying-definitionsfinal-a.pdf> (date of access: 01.12.2023).
5. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do.* Malden. 1993. 215 p.
6. Writers S. An Online Guidebook to Bullying Prevention. *Public Service Degrees.* URL: <https://www.publicservicedegrees.org/college-resources/bullying-prevention/> (date of access: 02.12.2023).
7. Why does bullying happen?. *Bullying Free NZ.* URL: <https://bullyingfree.nz/about-bullying/why-does-bullying-happen/> (date of access: 02.12.2023).
8. Denisyuk, O., Epel, O., Liakh, T & Silantieva, I. (2023). *Aktual'ni pytannya sotsial'noyi roboty [Current issues of social work: education. manual]: navch. posib. Uzhhorod.* Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/374582040_Aktualni_pytanna_socialnoi_roboti/related#fullTextFileContent [in Ukrainian].
9. Andriienkova, V., Melnychuk, V., & Kalashnyk, O. (2019). *Protidiiia bulingu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid [Bullying Prevention in Educational Institutions: A Systemic Approach] : metod. posib. [Teaching Methodology Manual].* Kyiv: Ahentstvo «Ukraina» [in Ukrainian].
10. V. Ponomarenko., T. Vorontsova & O. Sakovych. (2020). *Bezpechna i druzhna do dytyny shkola v konteksti reformy «NUSH» [A safe and child-friendly school in the context of the "NUSH" reform].* Kyiv: Alaton [in Ukrainian].
11. Bondar, V., Liakh, T., & Nokhrina, I. (2023). Systematic approach to the prevention of bullying in institutions of general secondary education [Systematic approach to the prevention of bullying in institutions of general secondary education]. *Humanitas*, (2), 3–11. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.1> [in Ukrainian]
12. Bulinh, my vsi mozhemo dopomohty tse zupynyty. Posibnyk dlya bat'kiv uchniv pochatkovykh i serednikh shkil [Bullying, we can all help stop it. A guide for parents of primary and secondary school students] Retrieved from: <https://bitly.ws/346sP> [in Ukrainian].
13. Andriienkova, V. L., Baidyk, V. V., Voitsiakh, T. V., & Kalashnyk, O. K. (2020). *Zapobihannia ta protydiia domashnomu nasylstvu: diialnist zakladiv osvity : navch.-metod. posib. [Prevention and Counteraction of Domestic Violence: Educational Institution Activities: Teaching Methodology Manual].* Kyiv: FOP Nichoha S. O. [in Ukrainian].
14. Liakh, T., Spirina, T., & Kovtun, Y. (2023). Rozvytok sotsial'noyi z-hurtovanosti terytorial'noyi hromady [Development of social cohesion in the territorial community]. *Humanitas*, (3), 41–48. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.7> [in Ukrainian]
15. Zhukov, V., Liakh, T., Petrovich, V., & Prudenko, H. (2023). *Moralno-etychni zasady sotsial'noyi roboty v terytorial'niy hromadi [Moral-ethical principles of social work in the territorial community].* *Humanitas*, (2), 32–37. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.5> [in Ukrainian]
16. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii bulinhu (tskuvanniu) [Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Combating Bullying]: Zakon Ukrainy vid 18.12.2018 r. № 2657-VIII [Law of Ukraine dated December 18, 2018, No. 2657-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, 5, pp. 33 [in Ukrainian].
17. *Rozbudova myru. Profilyaktyka i vyrishennia konfliktu z vykorystanniam mediatsii: sotsialno-pedahohichni aspekt [Peacebuilding. Prevention and Resolution of Conflict Using Mediation: Social-Pedagogical Aspect].* (2016). Kyiv: FOP Stetsenko V. V. [in Ukrainian].
18. Sydorova A.S. (2019). *Profilyaktyka bulinhu sered pidlitkiv zahal'noyi seredn'oyi osvity [Prevention of bullying among teenagers of general secondary education].* Retrieved from: URL: https://ipress.ua/articles/buling_nayposhyrenishyy_proyav_dyskr_yminatsii_dytny_159986.html [in Ukrainian].

19. Ukrayins'kyy instytut doslidzhennya ekstremizmu (2017). Doslidzhennya «Stop shkil'nyy teror. Profilaktyka ta protydiya bulinhu» [Stop school terror. Prevention and countering of bullying]. Retrieved from: <http://uire.org.ua/wpcontent/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf> [in Ukrainian].

20. Novosilska S. (2013). Yak pokrashchyty psykhologichnyy stan dytyny pid chas viyny [How to improve the psychological state of a child during the war]. Retrieved from: <https://kiev.informator.ua/uk/yak-pokrashchyty-psyhologichnyj-stan-dytyny-pid-chas-vijny> [in Ukrainian].